

## TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANIW

Til bilimi

## KÓRKEM ÁDEBIY TILDE QARATPALARDÍŇ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Allanazarov Esbergen Esbosinovich – filologiya ilimleriniń kandidatu, docent

[esbergenallanazarov2024@gmail.com](mailto:esbergenallanazarov2024@gmail.com)

Esbergenova Baǵdagul Perdebaevna – assistant oqıtıwshı

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЩЕНИЙ  
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Алланазаров Есберген Есбосинович – кандидат филологических наук, доцент

Есбергенова Багдагул Пердебаевна – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

## STYLISTIC USE OF THE WORD IN THE LITERARY LANGUAGE

Allanazarov Esbergen Esbosinovich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Esbergenova Bagdaagul Perdebaevna – assistant teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

**Tayanch so‘zlar:** lingvistika, sinonim, valentlik, ekvivalent, kontekst, undalma, semantika, stil.**Rezyume.** Maqolada tilimizdagi lingvistik birliklardan undalmalarning badiiy tildagi qo‘llanilish hodisasiga bag‘ishlangan bo‘lib, so‘z ustalari asarlarida qo‘llanilishdagi ularning ot so‘zlardan yasalishi, ma’nolarining ta’sirchalikdagi o‘ziga xos xususyatlariga bag‘ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.**Ключевые слова:** лингвистика, фразеология, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.**Резюме.** В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления лексемов в художественном языке. В произведениях Х.Даулетназарова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.**Key words:** linguistic, phraseological, language, context, concerning, peculiarities, semantical, forma.**Summary.** In the article, one of the linguistic unit of our language is devoted to the event of the use of lexemes unit in the artistic language. In the works of X.Dawletnazarov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

**Kirisiw.** Barlıq ulıwma tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de stillik özgesheliklerine baylanıslı kórkem kontekstte sóz mánisiniń ózgeriwi, tilimizde erteden kiyatırǵan tariyxıy faktorlardıń biri bolıp tabıladı. Tilimizdeǵı ápiwayı sózlerden qaratpalardıń jasalıwı tilimizdiń tariyxıy rawajlanıwı barısında kózge taslanadı hám mánilik ózgeriske ushırıp keńeyip kelgenin kóriwge boladı. Kórkem shıǵarmada sóz kommunikativlik hám estetikalıq funkciya atqarıwı menen kórkem ádebiy stildıń qollanıwı keńeyip baradı hám stillik múmkinshiliklerden óz shegarasında paydalanılıwı menen ádebiy til normalarınıń saqlanıwı hám onnan shıǵıwı da múmkin.

Kórkem ádebiy shıǵarma tilinde qaratpa aǵzalırdı stillik maqsetlerde qollanıwda sóz mánisiniń emocional stilistikalıq özgesheliklerge iye bolıwı menen de ayrıqsha orıńǵa iye bolıp keledi. Kórkem ádebiy shıǵarma tilinde qollanılǵan qaratpalar qalıpleskende tilimizdeǵı derlik barlıq sóz birliklerinen paydalanıladı. Kórkem ádebiy stilde qalıplesken qaratpalar adamǵa ekspressivli – emocionallıq jaqtan tásir etiwinde kórkem sóz sheberiniń sóz tańlaw sheberligine, insannıń karakterine baylanıslı onıń minez-qulqın, háreketlerin basshılıqqa alıp, qaratpalar jaratıladı hám stillik obrazlı etip kórsetedi. Qaratpalar sóz ustalari tárepinen jaratılǵan shıǵarmalarda emocionallıq tásirshenlikti, kúshli lirizm, troplar arqalı jaratılıwı arqalı olar kórkem tekstte keń qollanıladı.

Sońǵı jılları til biliminde til baylıqların sistemlastırıw hám forma sıpatında úyrenildi, sonıń menen birge til hám sóylewdiń antinomiyalıq qatnasın da belgilep berdi.

Kórkem kontekstte qaratpalardı qollanıwda tildiń milliyliǵı, sociallıǵı, sóylewdiń jekeligi, tildiń sistemalıǵı, sóylewdiń sistemalıǵı, tildiń sheksizligi, tildiń sinxroniyalıǵı, sóylewdiń diaxroniyalıǵı hám tildiń mazmunın ashıp beretuǵınlıǵı ekenligi esapqa alınadı.

**Ádebiyatlardıń tallanıwı.** Kórkem sóz sheberleri tárepinen qaratpa aǵzalar kórkem shıǵarmalarda qollanılganda onıń qaharmannıń tillik baylıqlarınan paydalana alıw sheberligine de baylanıslı bolıp, onı kórkem sóz sheberi esapqa alıp qalıplestiredi. Jazba stilde sóz mánisiniń sapalıq dárejesiniń artıwına xızmet etiwı lazım, sebebi, til baylıqları arqalı qaratpalar qalıplesip hám kórkem shıǵarmada qollanıw, kontekstte gáp aǵzaları bola almaytuǵın sózler toparına kiredi hám qollanılganda tásirshenligi ayrıqsha orındı iyelep keledi.

Qaratpa aǵzalar haqqında tili iliminde bir qansha pikirler ushırasadı. Lingvist ilimpazlar D.E.Rozental; “qaratpalar dep, gáp qaratılǵan shası atawshı, sıpatlawshı sózge ayıladı”, – dep pikir bildiredi [1:217] Sonday-aq, A.Nurmonov, N.Mahmudovlar ózbek ádebiy tilinde qaratpalardıń qollanıwı tuwralı – sóylewshiniń sózi qaratılǵan shaxs yamasa predmetti túsindirip, gáptiń basqa aǵzaları menen grammatikalıq baylanısqa kirispeytuǵın sóz yamasa sóz birliklerine qaratpa dep ayıladı, – dep túsindiridi [2:93] D.Aytbaev – Sóylewshi birewdiń (tıńlawshınıń) názerin awdarıw ushın, onıń atın ataydı, yamasa úlken kishiligine, lawazımına ılayıq sózlerdi qollanadı, – dep, qaratpa sóz kóbinese insan atı menen, adamǵa qatnaslı sózlerden, poeziyada tábiyat qubılıslarına,

haywanat dúnyasına, tábiyattaǵı jansız zatlarǵa qaratpa aytıluwı múmkin, - dep atap ótedi [2:95]

Qaraqalpaq tilindegi qaratpalardıń qollanıluwı boyınsha ilimpaz A.Bekbergenov: “Qaratpalar tiykarınan dialoglarda adamlardı ataw, ózine qaratıw ushın xızmet etedi”, -degen pikir bildiredi [4:75.] Qaraqalpaq tilinde stillik maqsetlerde qollanılǵan qaratpalar óz mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanıluwı keń ushırasadı. Kórkem tekste sóz óziniń jeke mánisine iye bolıw menen birge, olardan qaratpalardıń qalıplesiwı menen onıń stillik ózgeshelikleri, ekspressiv hám emocionallıq tásirshenligine erisiliwı hám onı stillik maqsetlerde qollanıluwı da úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtan kórkem ádebiy tilde qaratpalardıń kóp mánililiginiń stillik maqsetlerde qollanıluwı keń orın tutadı.

**Izertlew metodologiyası.** Sońǵı jılları qaraqalpaq kórkem ádebiy tilinde qollanılǵan qaratpalar kórkem shıǵarmańarda hár bir sózdiń óz mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanıluwı kóplep ushırasadı. Hár bir tuwra mánili sóz óziniń awıspalı obrazlı mánisine, qollanıwda stillik ózgeshelikleri arqalı tásir etiwde ekspressiv hám emocionallıq boyawlarına iye bolıwı basshılıqqa alınadı. Lingvistikalıq talaplarǵa muwapıq qaraqalpaq tilindegi qaratpa aǵzalarǵı úyreniwde hám kelesheǵımız bolǵan jaslardıń tárbiyasında qansheli dárejede esapqa alıp onı ámelge asıramız degen máseleler búgingi dáwirde óz aktualıǵına iye másele bolıp kiyatır. Qaraqalpaq til iliminde kórkem ádebiy tildiń leksikalıq hám stilistik ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniw ilimpazlar aldında turǵan máselelerdiń biri bolıp kelmekte. Bul basqa tiller sıyaqlı qaraqalpaq til iliminde qaratpalardıń mánilik ózgesheliklerin, hár qıylı jollar menen jasalıwın, stillik jaqtan funkcionallıq qollanıluwın, konteksttegi orın, hár qıylı metodologiyalıq usıllar arqalı úyreniw úlken áhmiyetke iye bolıp kiyatır. Izertlew barısında usı máselelerdi ashıp beriw ushın ulıwmaxalıqlıq dóretpeler, sonıń menen birge klassikalıq shıǵarmalar, sonday-aq, házirgi qaraqalpaq ádebiyatı kórkem sóz ustaları shıǵarmaları hám hár qıylı sózlikler paydalanıldı. Izertlew barısında talıqlawdıń funkcionál, stilistik, kórkem, strukturalıq, salıstırma, tariyxıy lingvistikalıq kóp komponentlik tallaw qusaǵan dástúry hám dástúriy emes metodlar qollanıldı.

**Analiz hám nátiyjeler.** Qaraqalpaq tilinde qaratpa aǵzalarǵı da stillik maqsette durıs qalıplestirip paydalana alıw hártárepleme maqsetke muwapıq esaplanadı. Ásirese kórkem shıǵarmalar tilinde qaratpalar tuwra mánili hám awıspalı mánili bolıp qollanıluwı kózge taslanadı. Kóp mánı ańlatıwshı qaratpalardıń obrazlı mánisi tek kontekstte kórinedi: Al endi, balalar, haqıyqatın aytsam, usı turǵan ekewińizden meniń úmitim kúshli edi. (Q.Sultanov). Sıyrjanım, sıyrjan! Meniń qara tumsıǵım, quyrıǵı uzın, peshanası aqgenem! Eger bilseń, seni júdá jaqsı kóremen. (M.Tursunov).

Birinshi gáptegi “balalar” atlıq sózden jasalıp, tuwra mánide qollanılsa, ekinshi gápke stillik jaqtan qollanıluwı, táriyiplew, sıylasıq mánisin ańlatıw ushın keltirilgen. Qaraqalpaq tilinde qollanıluw órisi tar, kúndelikli turmista kóp qolanılmaytuǵın sózlerden bolǵan qaratpalar da ushırasıp, órisi sheklengen bolıp keledi. Bular gónergen sózler, sonday-aq, tariyxıy derek beriwshi sózlerden bolǵan qaratpalar esaplanadı.

Kórkemlik mánisi tariyxıy derek beriwshi kórkem shıǵarmalarda qaratpalar qollanıw órisi tar bolǵan zat,

ámel, túsinik atamalarına qatnaslı bolǵan qaratpa aǵzalar ornına jańa tásirshenlikke iye bolǵan sózlerden bolǵan qaratpalar házirgi dáwirde haqıyqıy mánisin hám koloritin ashıp beriw ushın qollanıluwı keledi. Mısalı: Há, batır, jetip keldiń be?-kúni menen jolıńa qarap otır edik. -Áy, Aydos, senniki ne, sonsha tarıǵı?... (T.Qayıpbergenov).

Qaratpa aǵzalarǵı tańlawda kórkem sóz sheberiniń stillik sheberligine de baylanıslı boladı. Olardıń sóz tańlawında awızeki sóylew hám jazba tilinde paydalanıp júrgen qaratpa aǵzalarǵı qollanıluwı arqalı shıǵarmanıń súwretlenip atırǵan másele, qaharmanlar obrazına, kórkem tiline baylanıslı bolıp keledi. Sol ushın da kórkem sóz sheberiniń qaratpalardı jaratıwdaǵı stillik individualıǵı, obrazdı qalıplestiriw sheberligi arqalı kórinedi. Kórkem shıǵarma tilinde sıpatlawdı payda etiwshi qaratpa aǵzalar qollanıluwı, emocional-ekspressivlik boyawlarǵa iye bolıwı menen tek sıpatlap ǵana qoymaydı, al onıń xarakterin de ashıp beredi hám jeke qatnasın da bildirip keledi.

– Toyǵa kelińler, tuwısqanlar!.... (Q.Abdıqadirov).

– Jatırsız ba, qarabaraq kibirler?..... (I.Yusupov).

Keter boldıq endi bizler bas alıp,

Xosh aman bol, bizden qaldıń. Bozataw..... (Ájiniyaz).

Jeke emociyalarǵı bildiriwde erkeletiw qusaǵan mánilerdi beriwde qaratpa aǵza wazıypasındaǵı sóz ayırım jaǵdaylarda stilistik qollanıluw jaǵınan obrazlı túrde mánilik jaqtan keńeyip te keledi Mısalı:

Sulıw qız, qonaqlardıń qollarına suw quy!..... (T.Qayıpbergenov).

O, sen, ol gúlzarlarda zırılaǵan, Parnas,

Dóreter ekenseń qanday muzanı... (I.Yusupov).

Erkelew húrmet kibi mániler, emociyalar betlik af-fikslerinen basqa tuwısqanlıq, jaqınlıq, húrmet mánisin bildiretuǵın aǵa, ini, úke, apa, dostum qusaǵan sózler aldında emocionallıqqa iye bolǵan “jan” sózin stillik jaqtan qollanıw arqalı sıpatlanadı.

Meyli onda, shıraǵım, niyetińe jet!... (K.Sultanov).

Tákirarlanıp kelgen feyil bir sostavlı gáplerde qaratpalar gáptiń ortasında keledi: -Ayt, shıraǵım, ayt!... (K.Sultanov).

Qaraqalpaq tilinde qaratpa qollanıluwına qaray aǵzalar gáptiń qaysı jerinde kelmesin, irkilis hám pauza menen aytıladı. Gáp basında kelgen qaratpalardıń keynine, al gáp aqırında kelgen qaratpalardıń aldına irkilis belgisi, útir qoyıladı. Gáplerdiń ortasında kelgen qaratpalar gápten ayırılıp, eki jaǵına da útir qoyılıp qollanıladı. Soraw mánidegi gáplerde gáp aqırında kelgen qaratpalardıń keynine ekspressivlik mánige iye bolıp kelgen jaǵdaylarda úndew belgisi soraw belgisi menen teń qoyıladı.

**Juwmaq.** Qaraqalpaq kórkem ádebiy tilinde aytılatuǵın pikirdiń anıqlıǵı, iqsham aytıluwı, kórkem tásirshenligi, sóz mánisiniń ótkirliǵı menen ayırılıp turatuǵın qaratpa aǵzalar kórkem shıǵarmalarda ónimli qollanıladı. Kórkem sóz ustalarınń ádebiy shıǵarmalarında qaraqalpaq tiliniń haqıyqıy tuwra hám awıspalı mánisi tolıq hám tásirli túrde sáwleleniwı menen ajralıp turadı hám pikirdi kórkemlep bayanlawdıń ótkirliǵın qalıplestiredi. Bul maqalamızda qaratpa aǵzalarǵı qaraqalpaq tilinde stillik qollanıluw ózgeshelikleri tuwralı kórkem shıǵarmalardan mısallar alıp talladıq. Qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı barısında qaratpa aǵzalarǵı qollanıluwı, ózara pikirlesiwshiniń, tıńlawshısınıń dıqqatın ózine qaratıw, kewlin bóldiriw ekenligin mısallar menen sıpatlawǵa háreket etildi. Qaratpa aǵzalar gáp ishinde ózine tán intonaciyalıq ózgeshelikke iye

bolıp, gáptiń bas aǵzalarınń ayırımlanıp turadı. Qaratpa aǵzalar gáptiń bas aǵzaları sıyaqlı atlıq yamasa atlıqlasqan sózlerden jasalıp qollanıladı. Hárqanday gáptiń predikativlik tiykarına kirmey qollanıladı. Ulıwmalastırıp aytqanda, qaratpa aǵzalardıń taǵı bir ayırmashılıǵı sonnan ibarat, kórkem shıǵarmalarda olar stillik jaqtan obrazlı táriyplep te qollanılıp keledi. Bul tárepińen qaratpa aǵzalar jámiyetlik turmısta tárbiyalıq áhmiyetke de iye esaplanadı. Qálegen

jerde turmıshlıq jaqtan dus kelgen hám durıs qollanılgan qaratpa aǵzanı qollana beriw maqsetke muwapıq boladı. Jámiyetlik orınlarda qaratpa aǵzalı gáplerdiń keń qollanılganın kóremiz hám bul orınlarda qaratpa aǵzalardı qollanǵanda úlken sıy hám húrmet penen, saldamlı, ıqsham adamlarǵa tásirshenligi ayrıqsha etip qollanılıwı kózdi quwandıradı hám ulıwma jámiyetshilikti adamgershilik tárbiyaǵa baǵdarlaydı.

#### **Ádebiyatlar**

1. Розенталь Д.Э. Русский язык. – Москва: МГУ, 1988.
2. Aytbaev D. hám basqalar. Qazaq tili. Sabaqlıq. – Tashkent: «Fan», 2014.
3. Nurmonov A., Mahmudov N. v.b. Hozirgi ózbek adabiy tili. – Toshkent: «Fan», 2001.
4. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Oqıw qollanba. – Nókis: «Bilim», 1990.
5. Qaypbergenov T. Qaraqalpaq dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.
6. Yusupov I. Dala ármanları. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1996.
7. Bekbawliev O. Beruniy. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1986.